

УДК 316.323:130.2

О. В. Мальцева
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»

СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ СМІХУ В СУЧАСНИХ РИТУАЛАХ ЖИТТЄВОГО ЦИКЛУ: ВІКОВІ ТА РОДИННІ ІНІЦІАЦІЇ

Сучасна культура, за висловом Р. Локарта, переживає «ініціальний голод», оскільки суцільна секуляризація торкнулася всіх сфер людського буття. Традиційна ініціація була сповнена релігійних почуттів, «нумінозних смислів» (К. Юнг), її первинне спрямування – долучити неофіта до прихованої таїни, езотеричного знання, «посвятити» його. Новітні секулярні ідеології, тоталітарні режими, гедоністична, карнавалізована постмодерна культура, інформаційне суспільство з притаманним йому використанням інноваційних технологій, засобів масової комунікації спричинили деконструкцію ініціальних смислів і процедур. Деформації піддавався і сам сміх, який постійно видозмінювався, а останнім часом набув символічних форм, симулякрізувався, відповідно, змінилися його функції в сучасних ініціаціях, що є мало досліджуваним феноменом.

Теоретичну основу цієї розвідки становлять класичні роботи з етнології, етнографії, філософської антропології, культурології щодо виявлення місця ритуалів, обрядів ініціації в житті архаїчного та традиційного суспільства Р. Генона, А. ван Геннепа, М. Еліаде, К. Леві-Стросса, Л. Леві-Брюля, Б. Маліновського, В. Тернера, Е. Кассіра. Серед науковців, що досліджували роль сміху та його амбівалентний характер у структурі архаїчних ритуалів, варто назвати Г. Уезенера, С. Рейнака, Р. Ферле, К. Меркліна, В. Маннгардта, Е. Нордена, О. Фрейденберг, В. Проппа, С. Мелетинського. Так, Р. Ферле висловив здогадку про те, що спостереження людьми довільних проявів сміху та усвідомлення його терапевтичних та адаптивних можливостей в умовах кризи сприяло свідомому включенню його до певних обрядових та релігійних дій як соціальних актів. К. Леві-Стросс у «Міфопоетиках» наголошує на виокремленні у примітивних суспільствах сміху саме як «культурного винаходу» [1, с. 130]. Г. Фірсова, М. Тендрякова. О. Артемова тощо розглянули проблему наповнення архаїчної обрядовості оновленим змістом. Побічно питання залучення сміху в новітні ініціальні практики висвітлено О. Дмитрієвим, К. Банніковим, О. Козінцевим, Н. Монаховим, К. Белоусовою, З. Наурызбаєвою, А. Холіною та ін. Проте досі немає системних досліджень функціонального призначення сміху в сучасних ритуалах життєвого циклу.

Мета статті – виявити соціальні функції сміху в сучасних ритуалах життєвого циклу, а саме: вікових та родинних ініціаціях.

Сприйняття життя як шляху в просторі-часі притаманне багатьом традиціям і релігіям світу. Ця «важка дорога» постає як рух, в якому людина поступово пізнає профанне і сакральне, ілюзорне і реальне, життя і смерть, людське і божественне. Набуття життєвого досвіду, екзистенційної зрілості, нового соціального статусу також мають певний ритм, фази, періоди, в яких «лімінальна» (від лат. *limes* – межа, поріг) ланка позначалася ритуалами ініціації. Завдання ініціації – не допустити «розривів» у тканині життя людини в соціумі, втрати її зв'язку з Всесвітом.

Серед ритуалів життєвого шляху особливе місце посідають вікові та родинні ініціації, які розглядаються як уведення індивіда у культуру і суспільство конкретно-історичного типу. Вікові ініціації (пубертатні, жіночі, чоловічі) присвячені переведенню неофіта до іншої вікової групи, вони пов'язані з констатацією статевого дозрівання, включенням до спільноти дорослих, покладанням на посвячених відповідних вимог та відповідальності. Родинні ініціації були визначними віхами в житті роду – весілля, роди, поховання. Вся структура, зміст, емоційне забарвлення іні-

ціальних практик архаїчності мали адаптувати людину на кожному етапі її життя до умов життєдіяльності саме в тих обставинах і за тими правилами, настановами і порядками, що побутували в цьому середовищі.

Вікові та родинні ініціації існували протягом усієї історії людства. У деякі періоди «від них «відшаровується» те, що, здавалося, було іманентно притаманним ініціаціям як інституту культури» [2, с. 12–15]. Цей факт дає змогу М.В. Тендряковій дійти такого висновку: «Різноманіття ініціацій <...> тих, які зустрічаються в різні історичні епохи, в різних культурах, не вибудовується в еволюційну послідовність<...>. На перший погляд, складається враження, що кожне суспільство, кожний період історії має свої посвячувальні обряди, не пов'язані між собою генетичною наступністю, зародившись у надрах даної соціальної організації, відрізняються один від одного формою ініціального дійства» [2, с. 15–18]. Однак, як би не змінювалася форма ініціації та її смислові конотації, вона завжди мала на меті головне завдання – підготувати людину до визначених умов. У секуляризованих суспільствах також зберігається потреба у підтримці соціокультурної рівноваги, тому вікові та родинні ініціації після деконструкції перетворилися на певні соціальні акти, які суспільство використовує для втручання в «життєву програму індивіда» та її коригування доступними йому інструментами. Досвід ХХ – поч. ХХІ ст. вказує на спроби відтворити ініціацію як засіб соціалізації, трансформації, «приспособлення» індивіда до існування в жорстко систематизованому тоталітарному та аморфно-плюралістичному постмодерному суспільствах.

В ініціації завжди закарбоване певне розуміння простору-часу. Так, у світосприйнятті традиційних суспільств минуле нікуди не зникає, а лишається навечно, воно було, є і буде, світ сакрального існує паралельно з повсякденним профаним життям. У вікових і родинних ініціаціях традиційних суспільств втілена ідея вічного минулого, що завжди присутнє, розчинене в теперішньому (приклад – «культ предків»). Така настанова передбачає становлення у посвячених уявленнь про час та його циклічний рух. Зміна форми ініціації за часів тоталітаризму пояснюється тим, що релігійні, сакральні смисли, які притаманні традиційним посвятам, поступаються місцем секуляризованій вірі в досягнення утопічної мети. У тоталітарних суспільствах кардинальний розрив із минулим виправдовувався спрямуванням зусиль усіх членів суспільства на досягнення бажаного майбуття, звісно, з точки зору панівної ідеології.

Послугуючись символікою «кола» та «лінії», запропонованою Е. Кассіром у його «Досвіді про людину» [3, с. 224] для позначення зв'язку світу природи та світу духу, можна стверджувати, що традиційна ініціація готувала індивіда до життя в соціокультурному просторі, вибудованому на розумінні циклічності всіх процесів, відповідно, неофіт мав за підсумками посвяти вписуватися у певне «коло» життя, де повторюваність етапів, фаз, періодів є запорукою порядку і відтворюваності цінностей та смислів. У тоталітарних суспільствах час витягується у лінію історії, розвиток має лінійний характер, а символом його виступає «вектор», скерований за обрії прийдешнього. За таких соціокультурних обставин ініціація мала надати людині «прискорення» для просування у визначеному ідеологією напрямі.

Постмодерний світогляд має свою символіку завдяки Ж. Дельозу та Ф. Гваттарі, які запропонували образ «ризому» (від фр. *rhizome* – «кореневище»). Для ризому немає зо-

внiшнього джерела розвитку, причинності, немає сакрального, iдеального, є iманентна нестабiльнiсть. Жодна з її структур аксіологічно не переважає будь-яку iншу. Ризом не побується «розривів» і «переривчастості». Якщо структурі відповідає образ світу як Космосу, то ризомі – «хаоско-сма», Вічність трансформується у неперервне «тут і зараз» з численними варіантами становлення [4, с. 883–887]. Отже, постсучасне суспільство культурного різноманіття та плюралізму демонструє фрагментарність, що не дає iндивіду змоги відчувати себе адекватним суспільству і вибудовує зовсім iнші формати ініціації.

Є підстави теперішній період розглядати як «культурну паузу» для приведення в дію механізму діалогу (Ю.М. Лотман), коли, з одного боку, шукають «коріння», а з iншого, «нове» переосмислюється як таке, що органічно впливає зі «старого». У цьому культурному «міксі» підсилюються протилежності, по чергово стверджуються тенденції. Примірка цих світоглядних «машкар» супроводжується карнавалізацією соціокультурного середовища, вмиканням сміхової стихії, активізацією дiонісійського начала культури. Сміх, включений у сучасні форми ініціації, виконує, окрім традиційних, додаткові соціальні функції, що пояснюється особливими характеристиками кожного історичного типу суспільств та певними деформаціями самого сміху під їх впливом.

Сміх повсякчас був невід'ємною складовою частиною більшості традиційних ініціацій. Він уписаний в її стадіальність (сегрегація (відокремлення) – транзакція (перехідний досвід) – реінкорпорація (нове включення)) таким чином, що на кожному етапі виступав як інструмент дистанціювання, випробування, заохочення, солідаризації тощо. Найбільш напруженими є ініціації підліткового періоду, що позначають «перехід» від стану дитини до статусу дорослого члена спільноти. За Е. Еріксоном, саме п'ята вікова стадія, що припадає на 11–20 років, є ключовою для надбання почуття ідентичності. Вікові ініціації традиційного суспільства – це штучно створені кризи, які мали підготувати дитину на етапі пубертатного дозрівання до розуміння статевої функції, а у віці 18–20 років увести до числа дорослих членів спільноти, що зазвичай супроводжувалося взяттям шлюбу. На цій часовій дистанції неюфіт як піддавався осміху, глуму, сміховому цькуванню на етапі навчання, так і знаходив підтримку завдяки позитивній емоційності, яка свідчила про правильне засвоєння ініціального досвіду і настанов. Основу вікових ініціацій, за М. Еліаде, становить «потрійне одкровення: одкровення Священного, Смерті та Сексуальності» [5, с. 118–122]. Г. Уезенер, приміром, пов'язує включення сміху в архаїчні ініціальні практики саме з його здатністю нівелювати жах від зустрічі зі смертю. В. Пропп тлумачить ритуальний сміх як особливий, позбавлений комічного. Це сміх-здригання, природної конвульсії, екстатичного стану єдності з надприродним. Ініціальна ритуальність у своїй стадіальності створювала порогові ситуації, за якими по один бік – смерті – сміятися не можна за жодних обставин, а по iнший – життя – сміятися необхідно.

Весь етап ініціації представляв собою симуляцію смерті. За Ф. Боасом, входження в символічну область смерті і повернення з неї у процесі ініціації юнаків супроводжувалося заборонами на сміх, а на фінальній стадії цілеспрямованими намаганнями розсмішити юнака. Той, хто засміявся, не проходить випробування. Заборона сміху супроводжувалася низкою iнших заборон – сну, їжі, розмов, позіхання тощо. С.Я. Лур'є вважає, що перелік цих заборон є показником протиставлення у свідомості архаїчних людей живого і мертвого. Отже, сміх у традиційній віковій ініціації виконував різноманітні, але чітко структуровані за логікою ритуалу соціальні функції: на етапі сегрегації (відділення) неюфітів він слугував своєрідною позначкою розрізнення живого та мертвого, дистанціювання неюфітів як тих, що під час випробувань потрапляють у потойбіччя, і символічно помирають. На стадії транзакції сміх був інструментом випробувань, перевірки на стійкість, витримки, на

завершальній стадії інкорпорації застосовувався привітальний сміх заохочення, прийняття у коло посвячених у зміненому статусі. Сміх виконував тут численні соціальні функції, а саме: регулятивну, комунікативну, медіативну, інтегративно-дезінтегративну, консолідує тощо. Засвоєні під час посвяти настанови, знання супроводжували людину все подальше життя, навіть із роками ця інформація мала цінність, бо завдяки емоційній та особистісній забарвленості просякала весь її внутрішній світ.

В. Пропп у своєму дослідженні приводить розлогий історично-етнографічний матеріал на доведення думки про життєдайність сміху: «Сміху приписується здатність не тільки супроводжувати життя, але й викликати його» [6]. Богині родів у більшості народів зображуються як усмінені, вони породжують своїми діями заливистий сміх і так стимулюють породілля до родів. За С. Ястремським, сміх розглядався за часів архаїки і як податель вагітності, і як стимулятор родів, і як привітальний знак нового життя. Образ жінки, що сміється під час зачаття і родів, є універсальним та архетиповим. Він сходить до образу Божественного сміху, яким супроводжується створення світу або з якого народжується світ (С. Рейнак, Р. Ферле, Е. Норден). О. Фрейденберг також розглядає семантику сміху як «нове сяяння сонцем, як<...>сонячне народження». Якщо сміх при родах дорівнювався сміху при посіві, то сміх при смерті мав зовсім iнші смисли.

Сардонічний сміх замикав життєве коло людини. Сардонічний сміх – це сміх при смерті, яким супроводжувалося ритуальне вбивство старих членів племені. Назва походить від слів *Sardi* або *Sardon*, хоча такий ритуал притаманний багатьом народам світу (стародавнім єгиптянам, фінікійцям, фракійцям, абхазцям, японцям та ін.). Українську традицію ритуального вбивства стареньких та сміхової антиповедінки при небіжчику докладно висвітлила С.К. Лашенко у монографії «Закляття сміхом. Досвід тлумачення язичницьких традицій східних слов'ян» [7]. У рамках символіки сміху як ознаки життя та народження нового життєвого циклу це була остання ініціація людини, що позначала вмрання для цього світу та народження в iншому. Практика ініціального вбивства старих членів роду зі сміховим супроводом збергалася до часів Античності, а сміх при небіжчику, за свідченням С.К. Лашенко, мав місце на Закарпатті аж до поч. ХХ ст. Отже, соціальні функції сміху у поховальних ритуалах – це розрізнення живого та мертвого, закріплення переваги життя роду, його перемоги над iндивідуальним вмранням. Це була своєрідна колективна психотерапія переживання смерті, утвердження та примирення з коловоротом життя як природного порядку. Погребальний ритуал є смислоутворюючим у циклі родинних ініціацій, позаяк весільна обрядність цілком просякнута поховальною символікою і є похідною від неї. Весільний сміх прикриває діалектику початку-кінця, життя-смерті [8, с. 66–74].

Традиційна ініціація передбачала не тільки опанування соціально корисного знання, що підлаштовує особистість під загальні стандарти, але й її iндивідуалізацію. Сміх у його амбівалентності створював особливу атмосферу, коли помилки і здобутки, отримані знання «переживаються», «осягаються», «всютуються» разом з емоціями розгубленості, безпорадності, радості, піднесеності, жалю тощо, що має дуже особистісний характер. У цьому полягала таїна посвяти в плані екзистенціальному, бо в ній людина усвідомлювала саму себе, унікальність власного досвіду ініціювання. Окрім того, у структурі ініціації сміхові моменти давали змогу ненадовго відійти від традиції, порушити усталений порядок, а iнколи змінити його. Елементи сміхової культури, якими насичені вікові і родинні ініціації (сміхові персонажі, блазеньські церемонії, пародіювання міфів і предків) давали змогу в лімінальній фазі неюфіту і суспільству увійти в «особливий соціальний стан несталості і невизначеності» (В. Тернер) і навіть змінити усталену норму. Приміром, етнограф-кавказознавець Я.В. Чеснов наводить легенду про асиметричну реакцію в ініціації смерті старенького, який

своїм невчасним сміхом назавжди відмінив в абхазців традицію ритуального вбивства батьків.

Тоталітарне суспільство також розробило систему вікових та родинних ініціацій, де сміх відводилася неабияка роль. Переосмислюючи тоталітарні способи «обробки» особистості, дослідники відзначають, що на всіх життєвих етапах індивід у таких умовах піддається цілеспрямованій ініціації, яка організована державою задля його загартування і підготовки до виконання ролі «гвинтика» в її добре налагодженому репресивному механізмі. Жертви радянської каральної системи, політв'язні О. Солженіцини, В. Шаламов зазначали, що всі нескінчені тюрми, каторги, табори і психбудинки були своєрідною ініціацією, посвятою у спосіб існування тоталітарної держави та спрямовувалися на залякування, надлам, засвоєння її ідеологем і правил внутрішнього розпорядку «неформатними» громадянами. З одного боку, висновок в'язнів – «табір – негативна школа з першого до останнього дня для кого завгодно. Людині – ані начальнику, ані арештанту – його не треба бачити» [9, с. 652.]. З іншого боку, «чесна людина обов'язково має посидіти в тюрмі» – поширена сентенція тих часів, бо ціла країна сприймалася як тотальний табір із певною дисципліною, уставом, межами, заступати за які не дозволялося. У СРСР як «таборі ініціації» (З. Наурызбаєва), усіх готували або до ролі табірника, або «стукача», або наглядча. Радянська система ініціювала своїх громадян досвідом ГУЛАГу. Її табірний уклад проглядався в облаштуванні світу дитинства, системи закладів освіти, інституту шлюбу тощо.

Комуністичну ідеологію часто називають квазірелігією, бо в ній Бога немає, але є об'єкт поклоніння – комуністичне майбуття. Є чотири ступеня ініціації: жовтенята, піонери, комсомольці, комуністи, є свої «одкровення» сакрального, смерті, сексу. Пізнання сакрального тут підмінили вивченням марксизму-ленінізму, наукового комунізму, а фаза пізнання молоддю сексу зазнала цікавих трансформацій від теорії «склянки води», настанов на кшталт «комсомолка не має права відмовляти комсомольцю» та сміхових ігрищ у дусі сексуальної революції, що безжалюбно були відкинуті у 30-х рр. ХХ ст., до легендарної фрази: «У Радянському Союзі сексу немає!».

Особливої уваги заслуговує створений у СРСР культ дитинства, де, з одного боку, «все найкраще – дітям», з іншого, дітлахи мали виховуватися в рамках комуністичної ідеології, як дорослі. Ініціація школярів підліткового віку відбувалася шляхом прийняття в піонери. Діти напередодні цієї події мали ознайомитися з життєписом піонерів-героїв, тобто усвідомити, що цілі комуністичної ідеології варті віддання в жертву навіть дитячих життів. У кожній школі було створено «іконостас» із портретами піонерів-героїв, чий біографії влягли собою значно міфологізовані або взагалі вигадані оповіді. На противагу дітям-героям, «Тимурові та його команді» та іншим взірцям, створювалися численні карикатурні образи «Плохішей», «Жвакіних» тощо. Сміх у такому разі послідовно виконував функцію інституалізації суспільних ідеалів через нещадне висміювання антигероїв.

Отже, у радянської дитини відкриття смерті забарвлювалося ідеологічним флером. Дитячий жах від зіткнення з «пантеоном» піонерів-героїв був настільки сильним, що денна серйозність компенсувалася нічними розповідями «страшилок» типу історій про «труну на колесницях», «криваву руку» тощо та садистських віршиків із чорним гумором, які завершувалися бурною сміховою розрядкою і катарсисом. Це мало потужний терапевтичний ефект. Автор книги «Філософія сміху» Л. Карасьов підтримує думку про вікові та родинні ініціації в СРСР як інструмент включення до тоталітарної табірної системи [10, с. 66–74.]. Він згадує культову кінострічку для дітей «Ласкаво просимо, або Строннім вхід заборонено» (1966, режисер Е. Клімов), яка за жанром є комедією, сповнена сцен безтурботного дитячого відпочинку, сміху, радощів, але у той же час подає дуже серйозні меседжі не тільки дітям, але й дорослим. По суті, піонерський табір, де розгортаються події, – це модель усієї країни.

Психолог Б. Беттельхейм у своїй книзі «Люди в концтаборі» у дусі М. Фуко «ініціацією» називає психологію домінування та підкори, що застосовувалася в умовах фашистських концентраційних таборів. Дослідження Б. Беттельхейма присвячені аналізу табірної системи як універсального інструмента деперсоналізації в тоталітарних системах. Табір у такому разі важливий як приклад, що оголює сутність держави масового придушення. Приміром, весь спектр засобів табірної ініціації відчували на собі юнаки, що призивалися на службу в армію в СРСР. У соціологічних дослідженнях підрозділи військовослужбовців строкової служби в СРСР вивчають як «багаторівневі статусні системи організованого насильства» [11]. Сміх в армії як інструмент домінантних відносин, що супроводжує агресію, насилля, приниження, розглядали О. Дмитрієв, К. Банніков, О. Козінцев, Н. Монахов.

Найжорсткіших висміювань та гноблення в армії зазначали «індивідуалісти», що не здатні вписатися у загальний груповий порядок, «деперсоніфікуватися». Тут проявляється оціночна, санкціонуюча, аксіологічна функція сміху, бо, коли окрема людина сміється над кимось або чимось, вона це робить не сама по собі – вона сміється від імені своєї групи, нормам якої підпорядковується і ціннісні орієнтації якої поділяє. Сміх як фактор домінантної взаємодії в армії спрямований на відтворення соціальної норми в, врешті-решт, цілісності соціуму як такого. Саме тому в радянській армії з дідівщиною офіційно боролися, а негласно – підтримували як репресивно-ініціюючий інструмент, що працює на користь системі. «Дембель», пройшовши цькування, висміювання, побиття, приниження, отримавши досвід крайнього соціокультурного хаосу – «беспредела», вважався достатньо загартованим «школою життя», бо набував кондицій, необхідних для тоталітарної системи: «Хто в армії служив, той в цирку не сміється».

Серед родинних ініціацій на особливу увагу заслуговують пологи в тоталітарних системах. Здавалося б, найрадісніша подія в СРСР перетворювалася на справжні ініціальні випробування для породіллі. Останнім часом тема радянського пологового будинку як інструмента репресії підіймається доволі часто (К. Белоусова, З. Наурызбаєва, А. Холіна). У дослідженні «Репродукція приниження і ненависті» А. Холіна відзначає, що за радянських часів чоловіків припинювали в армії, а жінок – в пологових палатах. «Пологи були своєрідним обрядом ініціації, який проводила каральна радянська гінекологія» [12]. У продовження теми у статті «Народжені в СРСР: табір ініціації» З. Наурызбаєва пише: «Пологовий будинок, як і дитячий садок, уособлював собою уламок ГУЛАГу, персонал якого «ініціював» – вводив у новий світ, у нову систему – найбільш беззахисних – маленьких дітей та породіль» [13]. Дослідник зазначає, що ставлення до жінок у полових будинках вирізнялося невинуватою жорстокістю і негативними сміховими санкціями. Образи, інвективи, насміх на їхню адресу входили в обов'язкову програму перебування в цьому закладі. Та, що народжує, була винуватою вже тому, що завагітніла, бо мала статеві стосунки, а отже, розпусна і заслуговує висміювання: «Любиш кататися, люби й санчата возити».

Сміх у тоталітарній системі розглядався як синонім свободи, тому він потрапляв під контроль, стримування, спрямування у правильне річце. Сміх сприймався насамперед інструментально: як знаряддя ідеологічної боротьби, соціального контролю, як метод соціальної гомогенізації [14]. «Сміх увійшов до арсеналу бойових засобів, задіяних у процес формування індивідуальних і колективних ідентичностей <...> Як апарат корекції сміх виставляв на всезагальне посміховисько особисті слабкості, позначаючи можливості їх подолання. Як апарат розрізнення сміх виконував важливе завдання соціальної стратифікації, проводячи дискурсивну межу між друзями та недругами» [15, с. 334–352].

Сміх мав кристалізуючий та дисциплінуючий вплив, який, за зауваженням О. Луначарського, використовували як «сміх-над-іншими», тобто «як спосіб установаження дистанції» [16, с. 535]. Висміювання, зрештою, розумілося і як

метод «соціального маневрування» взагалі, і як механізм «справжнього класового взаємного протиставлення» зокрема [16, с. 535].

Таким чином, у тоталітарних суспільствах загальна політика «стримування» та «ідеологічного моделювання» сміху і «табірні» ініціації призвели до порушення смислів традиційної ініціальної. Сміх у них виконував додаткові функції контролю, приниження, деперсоніфікації, корекції не тільки в лімінальній фазі, але й на етапі інкорпорації. Саме такою – контрольованою, приниженою, деперсоніфікованою, «коригованою» людиною тоталітарного суспільства мала інтегруватися в його структури.

Епоха постмодерну значно змінила соціокультурне тло. Послугуючись термінологією Ж. Бодрійяра, зараз людина живе не в реальному світі, а в гіперреальності, яка відірвана як від природного початку, так і від соціальності як такої. У суспільстві панує тотальна несерйозність, «радісна релятивність» речей і подій, «весела невизначеність» смислів. Теперішня карнавалізація протистоїть як трагічному, так і епічному світосприйняттю. Плюралізм цінностей і цілей, толерантність постмодерного суспільства перетворюють процес зростання і соціалізації особистості на коливання між численними можливостями, які обертаються різними життєвими сценаріями за ризомним принципом. Тепер людина мимоволі вимушена брати участь у «божевільній смугастості життя». Як зазначає Ж. Батай, карнавальні процеси є невід'ємним елементом демократичного суспільства [17, с. 150]. Карнавальні акценти споживання, розважальності, гедонізму породжують суперечливе явище раннього дорослішання, що супроводжується затяжним інфантилізмом.

Карнавалізація трансформувала природні якості сміху. Сміх у постмодерному соціокультурному просторі остаточно відірвався від свого безпосереднього референта – суб'єкта. Він об'єктивувався, розчинився навкруги, створивши ситуацію «іманентності сміху» (І. Хассан). Сміх у стані гіперреальності симулякрізувався, обернувшись «пустим знаком» (емотіконом, смайлом, закадровим сміхом, рекламною посмішкою тощо), і втратив зв'язок із позначуванним. Розчинившись у профанному, сміх загубив функцію сакралізації цінностей, послабла його здатність санкціонування й заохочення.

За таких умов вікова ініціація також позбулася чітких контурів, послідовної стадіальності, набувши рис ерзац-ініціації. Сучасна західна культура надає підлітку змогу отримувати освіту або займатися вільними «пошуками себе» необмежений час. Якщо архаїчні ініціації здійснювалися з рішення спільноти, яка сама визначала готовність ініціанта до «переходу» у новий стан, сучасні ініціальні акти відбуваються довільно, без дотримання ритуальної послідовності, а часто перетворюються на «само-ініціацію». Сягнувши певного віку, індивід самостійно обирає форми та способи ініціації. Якщо юнаків мисливських племен випробовували лісом, темрявою, дикими звірами, то сучасні хлопці уподобали для себе екстремальні види спорту, паркур, стрибки на дроті, катання на дахах електричок як свідoctво пізнання зустрічі зі смертю. В інтернеті загравання підлітків зі смертю у групах суїцидників перетворює символічну ритуальну смерть-відродження традиційних ініціацій на безвихідь смерті-самознищення, коли останнім сміється той, хто не супроводжує неофіта в життя, а виштовхує його звідти.

Перше відкриття сексу у підлітків пубертатного періоду теж відбувається завдяки інтернет-ресурсам. Як зазначають О.В. Залеська, Ю.А. Ларіна, скачати порно-роліки, обмінятися інтимними фото, стати жертвою секстингу, бути викритим і висміяним – це покроковий алгоритм сучасної пубертатної ініціації. «Недостатність ініціальних процедур призводить до того, що підлітки самі створюють простір ініціації у віртуальному світі. «Секстинг» є одним зі способів пізнання меж сексуальності, а кібербулінг, тролінг, холлівари є сучасним аналогом давніх ініціальних процедур, що проводять підлітка шляхом страждань, фізичних та емоційних випробовувань» [18].

Уривками вікових ініціальних процедур є вітчизняні неформальні студентські ритуали «Введення у «гуртожиток»», «Камасутра». Ініціальні практики зі сміховою антиповедінкою студентів доволі поширені: «Олімпіада голів» у Принстоні, «Гола миля» в Мічигані, «Голі забіги» в Гарварді тощо.

Важливу роль у створенні умов для вікових ініціальних практик відіграють молодіжні субкультури, які також використовують символіку сміху та архетипові образи сміхової стихії для посвят своїх неофітів. Ю. Кочурська на прикладі субкультури готів дослідила, як образи блязня, клоуна набувають в її межах особливого семантичного значення. Ініціальні акти готів вибудовані на світоглядних позиціях їхньої субкультури, в якій ляльковість, маріонетковість, образні перевтілення за допомогою машкар клоуна-смерті стають реалізацією концепції романтичної іронії, жартування над суспільством, його «хибними» цінностями та моральними орієнтирами.

Іронічним є тон постмодерних кіно-ініціацій і романів-ініціацій, у структурі яких зберігається «матриця ініціальних випробовувань» (Ю. Лотман). Ініціальні смисли цих творів проглядаються крізь чорний гумор, удливий іронію, символічні образи. Показовою в цьому плані є збірка новел Дж. Барта «Заблуканий у кімнаті сміху» (1967). Кімната сміху з її викривленими дзеркалами автором подається як певна постмодерністська модель світу, ініціальний простір, що він набуває статусу канонічної метафори.

Вихід із тенет постмодерністської тотальної симуляції та збереження власної ідентичності проглядається в іншому способі сприйняття дійсності, а, відповідно, в іншому модулі сміху – іронії. Іронія сприймається як виключно особистісна, індивідуальна практика – це те, що М. Фуко називав «технікою себе», «турботою про себе». У постмодерних вікових ерзац-ініціаціях іронія витверезлює особистість у просторі симуляції, не дозволяє їй самій перетворитися на симулякр. Смісл таких посвят – сформувати «ліберального іроніка» (Р. Рорті), тобто індивіда з власним стилем існування, іронічною настановою щодо себе та соціокультурного оточення, оскільки тільки так можна зберегти здатність до саморегуляції та солідаризуватися з «Іншими», вкинути ми в ті самі тенета «гетерогенної одноманітності».

Щодо родинних ініціацій, то варто зупинитися на такому постмодерному феномені, як відновлення поховальної клоунади. Вихолощені смисли архаїчної традиції, що походять від часів Стародавнього Єгипту та Стародавнього Риму, і підміна їх розважальним перформансом на кладовищі не лишають місця для катарсису, консолідації роду, усвідомлення цілісності життя, природної завершеності життєвого циклу. Е. Еріксон зауважував, що «не можна відділяти «кризу ідентичності» окремої людини від сучасних їй історичних криз, оскільки вони допомагають зрозуміти один одне і дійсно взаємозамінні» [19, с. 32]. Сучасна людина гостро переживає десь на рівні колективного несвідомого, карнавальну символіку постмодерна як вичерпність історії певного циклу, його кінець, а індивідуальну смерть – як просто знищення. Постмодерна поховальна клоунада є жахаючою ілюстрацією самооблуди, маскуванню правди про людську скінченність і неготовності сприймати її як закономірний фінал життєвого шляху через відсутність повноцінного ініціального досвіду, смислів буття, вищих за смерть, втрату людиною внутрішньої гармонії.

Кожен історичний тип вікових та родинних ініціацій виникає та відмирає разом із суспільним ладом, що їх породжує. Сміх як універсальний соціокультурний зразок, агент соціалізації завжди був включеним в ініціальну структуру, оскільки сам змінювався з часом, виявляючи прагнення людини адаптуватися в будь-яких культурно-історичних формах у доволі стислі терміни. Динаміка соціальних функцій сміху в ритуалах життєвого циклу щоразу відбивала потреби конкретного соціокультурного середовища. Втім, відлуння сміху в ініціальних практиках, що схожі за формою на обряди давнини, відповідають їм лише частково, бо спрямовані на визначений прагматичний результат, на

формування певного типу особистості, який актуалізується в конкретно-історичних умовах суспільства. Особистість епохи постмодерну потребує справжньої ініціації, обряди якої звертаються до її цілісності – її тіла, духу, соціального статусу, що призведе до повної зміни її соціальної ідентичності. Це може викликати до життя якийсь новий модус сміху із притаманними йому соціально-функціональними проявами.

Література

1. Леви-Строс К. Мифологика. В 4-х т. Т. 1. Сырое и приготовленное. М.; СПб.: Университетская книга, 1999. 406 с.
2. Тендрякова М.В. Первобытные возрастные инициации и их психологический аспект: автореф. дис. ...канд. истор. наук: 07.00.07 / Российская Академия Наук Ордена Дружбы народов. Москва, 1992. 20 с.
3. Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке. М.: Гардарики, 1998. 784 с.
4. Грицанов А.А., Абушенко В.Л., Ризома. История Философии. Энциклопедия. Минск, 2002. С. 883–887.
5. Элиаде Мирча. Аспекты мифа / Пер. с фр. М.: Инвест. ППП, СТ ППП, 1996. 240 с.
6. Пропп В.Я. Ритуальный смех в фольклоре (по поводу сказки о Несмеяне). Собрание трудов В.Я. Проппа; науч. ред., комментарии Ю.С. Рассказова. М.: Лабиринт, 1990. 288 с.
7. Лащенко С.К. Заклятие смехом. Опыт истолкования языческих ритуальных традиций восточных славян. М.: Ладомир, 2006. 316 с.: ил.
8. Мальцева О.В. Сміхові лики смерті в ритуалах ініціації. Научний взгляд в будущее. Выпуск № 5. Том 3 (Педагогика, Психология и социология; Философия и филология; История). Проект SWorld. Одесса: КУПРИЕНКО С.В., 2017. 107 с.
9. Шаламов В. Переписка с А.И. Солженицыным. Новая книга: Воспоминания. Записные книжки. Переписка. Следственные дела. М.: Эксмо, 2004. 1072 с.
10. Большевики, дети и Питер Пен: Беседа Андрея Захарова с философом Л. Карасевым. Неприкосновенный запас. 2008. № 2 (58). С. 89–92.
11. Банников К. В армии, как на зоне: насилие и унижение стали нормой. Научно-Информационное Агентство «НАСЛЕДИЕ ОТЕЧЕСТВА». 2000. № 12. 30.03.
12. Холина А. Репродукция унижения и ненависти. URL: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:j1_EKJ/
13. Наурызбаева З. Рожденные в СССР: лагерь инициации. URL: http://express-k.kz/news/zhizn/rozhdennye_v_ssr_1/
14. Ушакин С. «Смехом по ужасу»: о тонком оружии шутов пролетариата. Новое литературное обозрение. 2013. № 121(3). С. 189–216.
15. Skrado N. There is Nothing Funny about It Laughing Law as Stalin's Party Plenum. Slavic Review. 2011. Vol. 70(2). P. 334–352.
16. Луначарский А.В. О смехе / Собр. соч.: В 8 т. М.: Художественная литература, 1964. Т. 8. С. 535.
17. Батай Ж. Проклятая часть. Сакральная социология. М.: Ладомир, 2006. 366 с.
18. Залеская О.В., Ларина Ю.А. Иницирующее пространство Internet и подростковая сексуальность. Юнгианский анализ. 2016. № 1 (24).
19. Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис. Пер. с англ. / Общ. ред. и предисл. Толстых А.В. М.: Прогресс, 1996. 344 с.

Анотація

Мальцева О. В. Соціальні функції сміху в сучасних ритуалах життєвого циклу: вікові та родинні ініціації. – Стаття.

У статті досліджуються соціальні функції сміху в сучасних вікових і родинних ініціаціях, виявляється їх специфіка у зв'язку з трансформаціями соціокультурного простору і зміною історичних модусів сміху. Доведено, що в ініціаціях сучасності втрачається їх глибинний смисл, сміх у них спрямований на формування певного типу особистості, який актуалізується в конкретно-історичних умовах суспільства (в тоталітарних системах – на ідеологічне «форматування», деперсоніфікацію; за постмодерних часів – на здобуття індивідом гнучкості, індивідуалізму, іронічності як умови виживання у фрагментованому соціокультурному просторі). Однак особистість епохи постмодерну потребує справжньої ініціації, обряди якої звертаються до її цілісності, що може викликати до життя якийсь новий модус сміху із притаманними йому соціально-функціональними проявами.

Ключові слова: вікові та родинні ініціації, сміх, ритуальний сміх, соціальні функції сміху.

Аннотация

Мальцева О. В. Социальные функции смеха в современных ритуалах жизненного цикла: возрастные и семейные инициации. – Статья.

В статье исследуются социальные функции смеха в современных возрастных и семейных инициациях, выявляется их специфика в связи с трансформациями социокультурного пространства и сменой исторических модусов смеха. Доказано, что в инициациях современности утрачивается их глубинный смысл, смех в них направлен на формирование определенного типа личности, который актуализируется в конкретно-исторических условиях общества (в тоталитарных системах – на идеологическое «форматирование», деперсонификацию; во времена постмодерна – на приобретение индивидом гибкости, индивидуализма, ироничности как условия выживания в фрагментированном социокультурном пространстве). Однако личность эпохи постмодерна требует настоящей инициации, обряды которой обращаются к ее целостности, что может вызвать к жизни какой-то новый модус смеха со свойственными ему социально-функциональными проявлениями.

Ключевые слова: возрастные и семейные инициации, смех, ритуальный смех, социальные функции смеха.

Summary

Maltseva O. V. Social functions of laughter in modern life cycle rituals: age and family initiations. – Article.

The article examines the social functions of laughter in modern age and family initiations, reveals their specificity in connection with the transformations of the sociocultural space and the change in the historical modes of laughter. It is proved that in the initiations of modernity their deep meaning is lost, their laughter is aimed at the formation of a certain type of personality that is actualized in the concrete historical conditions of society (in totalitarian systems – ideological “formatting”, depersonification, in postmodern times – individualism, irony as a condition of survival in a fragmented socio-cultural space). However, the personality of the postmodern era demands a real initiation, the rites of which refer to its integrity, which can bring to life some new mode of laughter with its characteristic social and functional manifestations.

Key words: age and family initiations, laughter, ritual laughter, social functions of laughter.